

עיון במשנת ארבעה ראשי שנים

המשנה בתחילת מסכת ראש השנה מונה ארבעה ראשי שנים, והמשנה שם מפרטת לאיזה עניין כל אחד מהם נחשב ראש השנה. להלכה פוסק הרמב"ם (הלי' בכורות ז, ו) כרי' אלעזר ורי' שמעון, שראש השנה למעשר בהמה הוא אחד בתשרי, כך שלהלכה יש לנו רק שלושה ראשי שנים. במאמר זה ברצוני להעמיק בבירור ראשי השנים, מקורותיהם וההשקפה העומדת מאחוריהם.

א. אחד בניסן

באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים.

זאת לשון המשנה. למעשה, ראש השנה הזה אמור בתורה בפירוש. הפסוק "החודש הזה לכם ראש חדשים" - נדרש אמנם על קידוש החודש¹ אך לפי פשוטו הוא מלמד שלעניין מניין החודשים אחד בניסן הוא ראש השנה.

לפי זה, אך טבעי הוא שהמשנה תזכיר את אחד בניסן כראש השנה, וצפוי היה שהמשמעות הזאת של ראש השנה תופיע במשנה. אך המשנה לא הזכירה שאחד בניסן הוא ראש השנה למניין החודשים, לפחות לא על פי הפרשנות הפשוטה של הגמרא. על פי פשוטה של המשנה, היה ניתן אולי לפרש שראש השנה לרגלים היינו לעניין זה שכאשר התורה מצווה על רגל בחודש הראשון - הכוונה היא לחודש זה, וכשהתורה מצווה על רגל בחודש השביעי, כוונתה לחודש השביעי מניסן. אך לא כן אנו למדים בגמרא. הגמרא מוצאת למניין הרגלים נפקא מינה לכאורה צדדית ולא מהותית - לעניין איחור בתשלום נדר. ולא זו בלבד, אלא שהיא שואלת "ורגלים באחד בניסן? בחמשה עשר בניסן הוא?!" וקשה להבין את קושיית הגמרא: הלא על פי פשוטו אין פסח הרגל הראשון אלא משום שהחודש הזה הוא ראש חודשים, ואלמלא היה אחד בניסן ראש השנה לא היה פסח הרגל הראשון; יתרה מזאת, הגמרא מוכיחה שאחד בניסן הוא ראש השנה למלכים מהמניין ליציאת מצרים, שבו נאמר במוות אהרן: "בשנת הארבעים... בחודש החמישי", ואחר כך בתחילת ספר דברים: "בארבעים שנה בעשתי עשר חודש" - "מדקאי באב וקרי לה שנת ארבעים וקאי בשבט וקרי לה שנת ארבעים - שמע מינה ראש השנה לאו תשרי הוא". אחר כך שואלת הגמרא: "ואימא ראש השנה אייר", "ואימא ראש השנה סיון", ועונה מה שעונה. והתמיהה זועקת לשמים: כשפשוט לגמרא שהחודש החמישי הוא אב והחודש העשתי עשר הוא שבט, האם עדיין צריך לשאול מתי ראש השנה? וכי מדוע החודש החמישי הוא אב, לא מפני שניסן הוא ראש השנה?! וכי אין הדבר פשוט שאם חודש נקרא "החודש הראשון" הרי שהוא החודש הראשון בשנה? וכי יעלה על הדעת שהחודש הראשון בשנה הארבעים בא אחרי החודש הי"ב בשנה הארבעים?

1. לפי פשוטו הוא מלמד דווקא את עניין עיבור השנה. הוא מלמד שהחודש הזה הוא החודש הראשון, ועד שלא יגיע החודש הזה עדיין נמשכת השנה הקודמת. בשום מקום בתורה לא נזכר מהו מספר החודשים בשנה. נאמר כאן שעד שלא יגיע ניסן לא יגיע ראש החודשים. ממילא למדנו מכאן שחודש העיבור בא לפני ניסן.

מתוך מהלך הסוגיא נמצאנו למדים שהגמרא לא סברה שהשנים בהכרח מתחילות מהחודש הנקרא 'החודש הראשון'. הגמרא לא פירשה שבאחד בניסן מתחילה השנה, כפשוטו. מכאן אנו למדים שההבנה הבסיסית של הגמרא היא שהעניינים השונים שלגביהם תאריך מסוים הוא ראש השנה הם דווקא עניינים הלכתיים מעשיים. אמת נכון הדבר שהתורה לימדה אותנו שהחודש הזה ראשון הוא לחודשי השנה. אך לכך אין נפקא מינה למעשה. הנפקא מינה היא לעניין תשלום נדרים. כן דרכה של הגמרא אפילו לגבי ביאורו של "ראש השנה למלכים", שלכאורה משמעותו הפשוטה היא שאחד בניסן הוא ראש השנה למניין החודשים והשנים. על ראש השנה למלכים שואלת הגמרא: "למאי הלכתה?" ועונה: "לשטרות". כלומר: בכל שטר צריך לכתוב תאריך, ועל פיו יוכשר וייפסל השטר. מניין התאריכים הוא מניסן, כפי שלומדת הגמרא שם. מניינם של בני ישראל לאורך כל תקופת המדבר ועד בניין הבית הוא ליציאת מצרים, ומאז מונים לימי המלכים. מאז שאמר ה' למשה "החודש הזה לכם ראש חדשים" - החלו בני ישראל לספור את השנים מאותו חודש והלאה. כלומר: בניסן מתחלפת השנה. חודש זה הוא החודש הראשון. אבל לגמרא ברור שלא את זה באה המשנה ללמדנו. המשנה באה ללמדנו הלכה. ההלכה היא לעניין כתיבת שטרות. ו"לרגלים" - לעניין תשלומי נדרים. הגמרא סוברת שהמשנה לא תלמד אותנו דבר שאין לו משמעות הלכתית.

מהאמור כאן עולה שעל פי התורה ניסן הוא החודש הראשון, אך לעניינים הלכתיים שונים השנה מתחלפת לא עם כניסתו של החודש הראשון, אלא בפרק אחר של השנה, לפי צורך העניין. מעתה לא מובן מאליו שאם חודש נקרא "החודש הראשון" בו מתחילה השנה. לעניינים מסוימים השנה יכולה להתחיל בפרק אחר, כפי שנראה בהמשך המשנה.

משנתנו, על פי הגמרא, לא באה ללמד מתי מתחילה השנה המוחלטת. לזה יש מקרא מפורש. משנתנו באה ללמד מתי מתחילה השנה עבור עניינים הלכתיים שונים. אולי משום כך לא נשנו במשנה נפקא מינות אחרות לכך שאחד בניסן הוא ראש השנה, כגון שצריך להקריב קרבנות צבור מתרומה חדשה, ושאינן מעברים עוד את השנה² כיוון שהתחילה כבר שנה חדשה, ואי אפשר לעשותו החודש הי"ג של השנה הקודמת, וממילא גם כאשר מעברים - החודש הי"ג הוא החודש שלפני ניסן³. עניינים אלה עומדים במהותו של הפסוק "החודש הזה לכם ראש חדשים" ולא הם עניינה של משנתנו. משמעות הביטוי "ראש השנה" במשנה אינו תחילתה של השנה אלא זמן התחלת

2. בהמשך המסכת (ז, א) מביאה הגמרא ברייתא שבה נזכרו הנפק"מ האלה: הברייתא מציגה את אחד בניסן מבחינת מהותו, המשנה מתארת אותו מבחינת הנפק"מ המעשיות שלו. אפשר שההסבר לכך הוא שמשנתנו פותחת את המסכת העוסקת באחד בתשרי, לכן היא מצמצמת את המושג ראש השנה ומציגה אותו רק מצד הנפק"מ הקטנות שלו, שלגביהן יכולים להיות ראשי שנה רבים. מבחינת הנפק"מ אין עדיפות לאחד בניסן על אחד בתשרי, אדרבה, לאחד בתשרי יש יותר נפק"מ. בכך המשנה מסיחה את הדעת מראש השנה המוחלט, באחד בניסן. הברייתא מציגה את אחד בניסן כפי שהוא: ראש השנה המוחלט, האמור בתורה.

3. כל עוד לא יצא אדר, עדיין אפשר להוסיף עוד אדר, ולקדש את השני לצורך אדר השני, ולפי זה אדר השני הוא החודש הנוסף שמוסיפים כי עדיין לא הגיע זמנו של ניסן. ויש לבאר מדוע לעניינים הלכתיים שונים נחשב דווקא אדר השני לעיקר. יש הרבה מה להאריך בנושא זה והוא ראוי למאמר בפני עצמו ולא אאריך בו כאן. וראה בהרחבה בספרי "מנייני המצוות" שעומד לצאת לאור בע"ה בהוצאת המכון התורני אור עציון.

החשבון לעניין הלכתי שנתי כלשהו⁴.

ב. אחד בתשרי

בניגוד לראש השנה שבאחד בניסן, האמור בתורה בפירוש, אין פסוק מפורש בתורה שאחד בתשרי הוא ראש השנה. בתורה הוא מקודש, אך הוא לא נקרא החודש הראשון אלא החודש השביעי; ונראה שדווקא מכאן קדושתו, שהרי התורה מקדשת כל שביעי. ואמנם, כבר ראינו לעיל שהנחת היסוד של הגמרא אינה רואה כל קשר בין מספרו של חודש לבין השאלה האם ממנו מתחילה השנה. הגמרא מבחינה לצורך העניין בין "שנה שיש עמה חודשים" ל"שנה שאין עמה חודשים". אחד בניסן הוא ראש לחודשי השנה. ממנו מתחילה כל ספירה הנוגעת לחודשים. תשרי הוא ראש השנה, לכל עניין שאינו תלוי בחודשים. בהקרב קרבנות צבור נאמר: "זאת עולת חדש בחדשו לחדשי השנה", לכן מקריבים אותם מניסן עד ניסן. אך קידוש השנה השביעית אינו תלוי בחודשים אלא בשנה בלבד, גם קידוש שנת החמישים אינו תלוי בחודשים ולא נאמרה בו המילה 'חודשי'. אין הדבר תלוי במניין חודשי השנה אלא בשנה עצמה. והתורה אמרה שאת היובל מקדשים בחודש השביעי, ושי"מקף שבע שנים" מקהילים את העם בחג הסוכות, כלומר: חג הסוכות הוא קץ השנה. כן נאמר בעניין תנובת הארץ שה' דורש את הארץ "מרשית השנה ועד אחרית שנה", והשנה החקלאית מתחילה בסתיו⁵.

אבל עדיין יש מקום לשאול: מניין לנו שיכול להיות ראש שנה נוסף, מלבד האמור בתורה בפירוש? להבנת הדבר נשווה את המושג 'שנה' למושג 'יום'. בשום מקום לא כתוב בתורה מתי מתחיל היום, אך אפשר ללמוד ממקומות שונים שהיום נגמר בערב, כמו "בראשון בארבעה עשר יום לחודש בערב תאכלו מצות עד יום האחד ועשרים לחודש בערב, שבעת ימים שאר לא ימצא בבתים". או "מערב עד ערב תשבתו שבתכם" או "ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש". מאידך מצאנו שהיום נגמר בבוקר, "ביום ההוא יאכל לא תותירו ממנו עד בקר". נמצא שתחילתה וסופה של תקופה אינו מוחלט, והוא תלוי בעניינים השונים שלגביהם מעניינת אותנו התקופה האמורה⁶. זהו הבסיס להבנתה של הגמרא (כמפורט לעיל) שראש השנה האמור במשנה אינו תחילתה של

4. עם זאת, יש להעיר שאחרי שלמדנו שהמלכים והרגלים נמנים מניסן, יש לבאר שהטעם לדבר הוא משום שניסן הוא ראש חודשים. ולמסקנה יש קשר הדוק בין היותו של ניסן החודש הראשון להיותו ראש השנה ואפשר לבאר שאכן פשוט לגמרא שיש קשר בין היות ניסן ראשון לחודשי השנה לבין היותו הראשון בשנה הארבעים, שהרי בניין התחילה הספירה. אך עם זאת עדיין צריך לימוד שלדורות מונים כך למלכים. הנחתה של הגמרא היא שאפשר להתחיל את השנה לעניינים שונים בזמנים שונים, ולכן אפשר ששנתו של המלך תתחיל בזמן אחר. אך אין אפשר שיהיה חודש אחר החודש הראשון. ניסן הוא לעולם ראשון לחודשי השנה. וכן הוא היום שאנו מונים את השנים לבריאת העולם ומתחילים את המניין בתשרי, ועם זאת הוא החודש השביעי.

5. שהוא זמן האסיף, סיכום השנה הקודמת והתחלת השנה החדשה.

6. עיי' בעניין זה בפירושיהם של הרשב"ם והראב"ע על הפסוקים "ויהי ערב ויהי בקר" ואיגרת השבת שכתב הראב"ע נגד הרשב"ם. בדרך כלל בתורה ערב הוא סוף היום ותחילת הלילה, ובוקר הוא סוף הלילה ותחילת היום. לכן פירש הרשב"ם שבימי בראשית הלך הלילה אחר היום. רק כשהיה בוקר נגמר היום. הראב"ע תוקף אותו בכך שלדבריו גם שבת התחילה רק כשהיה בוקר יום השישי, נמצא שהוא מחלל את השבת. ומכל מקום להלכה פשוט לכל ישראל שהשבת מתחילה בערב, כפי שאפשר ללמוד מפשטות מהפסוקים לגבי חג המצות ויום הכיפורים.

השנה המוחלטת, שהוא אחד בניסן, אלא תחילתה של השנה לצורך עניינים הלכתיים שונים, שאינם בהכרח תלויים בשנה המוחלטת.

נמצא אם כן שיש לנו שני סוגים של יממה: יממה של המקדש שהיא יום ואחריו לילה, ויממה של הארץ שהיא לילה ואחריו יום. על פי אותה תבנית עצמה אנו דנים ואומרים שיש לנו שני סוגי שנה: השנה של הקודש והמקדש שהיא קיץ ואחר כך חורף, ושנה של הארץ שהיא חורף ואחר כך קיץ.⁷

המכנה המשותף בין כל מידות הזמן האמורות כאן, הוא שאין מחליפים את הזמן באמצע עונה. אין מחליפים את השנה באמצע הקיץ או באמצע החורף, ואין מחליפים את היממה באמצע היום או באמצע הלילה. וגם השנה המתחילה בתשרי, שנה שאין עמה חודשים⁸, אינה מתחילה אלא בראש חודש. אנו מודדים את הזמן ביחידות שלמות. השנה החקלאית אמנם אינה תלויה בחודשים, אך היא נתן לנו כלי ואנו משתמשים בו. לכך הוא נברא, "והיו לאתת ולמועדים ולימים ושנים". לא נוח להתחיל זמן באמצע עונה או חודש, כי העונה היא זמן פעילות האדם, ולא הגיוני לחלק אותו לשניים.

מבחינה זאת מיוחדת השנה היהודית מהמקובל באומות העולם. הגוי הולך אחר החומר. הוא פותח את השנה באמצע החורף. ביום בו תמה התמעטותה של השמש והיא מתחילה להרבות אורה מחדש. ההגיון של הגוי הזה הוא ברור: מבחינת הטבע כאן נגמר המעגל, כאן מתחילה השנה החדשה, באמצע החורף. על פי אותו הגיון מתחיל אותו גוי את היממה שלו באמצע הלילה. ואומר לנו הגוי עובד החמה: עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעיפים? אם אתם עובדים את החמה מנו שנות חמה שלמות, חודשים למה לכם? אומר לנו הגוי עובד הלבנה שהלבנה סמלו: עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעיפים? אם אתם מונים ללבנה חמה למה לכם? אין עבד אחד עובד לשני אדונים. ואנו משיבים: אין עבד אחד עובד כמה אדונים, אך יש אדון שיש לו כמה וכמה עבדים. נתן לנו היא את השמש ואת הירח לא כדי שאנו נכופף את מעגל חיינו למעגל תנועתם, אלא כדי שהם ייצרו עבורנו יום ולילה, קיץ וחורף וחודשים למנותם ולעבוד בהם את ה'. הם סובבים במעגלים כדי שלנו יהיו עונות. לכל עונה יש תפקיד והיא משמשת אותנו לתועלתנו. לא הגיוני לחלק אותה לשניים ולהתחיל את השנה באמצעה.

7. שתי הצורות האלה נובעות מתפקידיהן השונים של העונות השונות לעניינים שונים. בעירובין (סה, א) נחלקו האמוראים האם הלילה נברא לגרסא או לשינתא. לעניינים שבקדושה האדם עובד ביום כדי שיוכל אחר כך לעסוק בענייני קדושה. הלילה הולך אחר היום. לענייני חולין האדם ישן בלילה כדי שיוכל לעבוד ביום. היום הולך אחר הלילה. בחורף העולם בתרדמה. לעניינים ארציים זה הזמן שבו הוא מקבל גשם כדי שיוכל להתעורר בקיץ ולתת את תנובתו. לענייני קדושה זה הזמן שבו אספנו כבר את פירותינו שנתן לנו ה' ואנו פנויים לעבודתו. החורף הולך אחר הקיץ. מכל מקום אין האדם עובד ביום כדי שיוכל לנוח בלילה. האדם הולך ומוסיף קדושה. זאת, בניגוד לאומות העולם כאמור להלן. (בדומה לשבת, שעל פי התורה באה בסוף השבוע ולא בהתחלתו. השבת לא נועדה לנוח כדי לאגור כוח לשבוע הבא. השבת אינה הכנה לחול לשום דבר ועניין. להיפך. כל השבוע האדם עמל כדי להתכונן לשבת. השבת היא תכלית מעשה שמים וארץ. האדם עמל כל השבוע כדי להגיע לתכלית הנכספת, כדי שיוכל להתקדש בשבת).

8. כלשון הגמרא "דנים שנה שיש עמה חודשים משנה שיש עמה חודשים וכו'" וכמבואר לעיל.

לכל נברא יש תפקיד⁹ ואכן מתפקידיהם של השמש והירח להיות לאותות ולמועדים ולימים ושנים. אך אנו נשמרים פן נשא עינינו השמימה וראינו את השמש ואת הירח... ועבדנו. ה' חלק אותם לכל העמים תחת כל השמים. אך אנו, על פי תפישתנו ומעמדנו, איננו עובדים אותם. המאורות משמשים אותנו ולא אנחנו אותם. אנו משתמשים גם בעונות המתקבלות מתנועת השמש וגם בעונות המתקבלות מתנועת הירח, אך אין ענייננו בתנועה הטבעית שלהם אלא בעונות הפעילות שלנו שהם יוצרים עבורנו.

אדם המשוועד לחומר לא יוכל לעבוד את שני האדונים. אם יחכה עד מולד הירח ישתבש בכך הדיוק שבשנת החמה. מי שאינו משועבד לחומר ומשתמש בחומר יכול להשתמש בשני העבדים יחד. וכשזמן המולד לא נוח לו הוא יכול אף לשנות את זמן ראש השנה על פי הצורך.

ג. ראש השנה לאילן ולמעשר בהמה

כשמוגיעים לראש השנה הנוסף האמור כאן, בטל הכלל שאין מתחילים זמן באמצע תקופה. אנו יודעים ששנת החמה מחולקת לארבע תקופות. **ראש השנה לאילן הוא בדיוק באמצע תקופת טבת.** וגם מבחינת הירח ראש השנה הוא בדיוק באמצע החודש (אמנם לשיטת בית שמאי הוא בראש חודש, אך אנו פוסקים כבית הלל). הגמרא שואלת מתי ראש השנה לאילן בשנה מעוברת. ויש לתמוה: וכי היכן מצינו שבשנה מעוברת יש שינוי במה שלפני אדר? אלא: אם ראש השנה הוא באמצע תקופת טבת, יש הוה אמינא שבשנה מעוברת הוא יהיה בראש חודש אדר ראשון. האילנות הניטעים בארץ ומוסיפים שנה על שנה, המניבים את תנובתם ומעלים מדי שנה את ביכוריהם למקדש, הם ישות בפני עצמה שאינה תלויה בעונות האנושיות. מכאן החשיבות הרבה שמייחסת התורה לעצי פרי. ומכאן ראש השנה המיוחד שיש לישויות אלה.

גם ראש השנה הזה, וגם הדעה שיש ראש השנה למעשר בהמה בפני עצמו, מבוססים על ההנחה האמורה לעיל שאין אנו כבולים לראש שנה מוחלט, ואפשר לעניינים מסוימים להתחיל את השנה בזמן הנוח לנו והנחוץ לצורך העניין. הזמן בו מסתיימות ההמלטות, כמו שמבארת הגמרא (ח, א), הוא הזמן שבו עושה הרועה את חשבונו השנתי ומסכם את העונה. תום העונה הוא הזמן המתאים לסיכום העונה מבחינת מעשר. גם כאן, לא הגיוני להתחיל את השנה באמצע עונה. והוא הדין לאילנות: תקופת שבט היא התקופה שבה נגמרה העונה הקודמת ומתחילה חדשה. אין היגיון לעשות את ראש השנה לאילנות באחד בניסן או באחד בתשרי, זמן שבו נמצא החקלאי באמצע העונה. ראש השנה יחול ביום בו נגמרת העונה לצורך העניין הנדון, ואין מחויבות לכך שזאת תהיה סוף עונה של המאורות כשהעניין הנדון אינו קשור לכך. אין אנו מחויבים לעונותיהם של המאורות. אנו רק משתמשים בהם במקום שבהם זה יעיל.

9. תפקידם של המאורות הוא "ולמשול ביום ובלילה". 'משלי בתורה הוא אינו שליט מוחלט, אלא עבד המשמש את רבו ומושל בעבדים שתחתיו. ראה "עבדו זקן ביתו המשל בכל אשר לוי", "וכי הוא משל בכל ארץ מצרים" (וכפוף לפרעה). וכן יש לבאר את "והוא ימשל בך" (ובהמשך "ואתה תמשל בו") - שניכם עבדים שלי, אך האיש ימשול באשה. בעניין זה חלק ה' את המאורות למשול בגויים, ולנו אסור לעבדם (אמנם נכון שבני"ך השורש מ-ש-ל מבטא מספר פעמים שלטון מוחלט).

עם זאת ברור שיש שני ראשי שנה עיקריים, כאמור לעיל: ראש השנה המוחלט, הראשון לחודשים, באחד בניסן, וראש השנה לשנים, שבו מתחילים ונגמרים השמיטה והיובל, ובו העולם נדון, באחד בתשרי. שנת הקודש ושנת החול.

החודש הזה לכם

"החדש הזה לכם ראש חדשים, ראשון הוא לכם לחדשי השנה". שתי מצוות נצטוו ישראל בפסוק זה: כיצד להתחיל את החודש וכיצד להתחיל את השנה.

מערכת הזמנים מחולקת ליום ולילה. יומו של העולם, על פי התורה, מתחיל דווקא בערב. "ויהי ערב ויהי בקר". במקביל לכך, ראש השנה בלוח העברי חל בסתיו, שהוא ה"ערב" של השנה. לעומתם אפשר לראות את הלוח שניתן לנו כאן. ה"לילה" של החודש נמשך יממה אחת, שבה הירח מכוסה לגמרי. ראש החודש, הבא תמיד לאחר המולד - הוא ה"בוקר" של החודש. גם מניין חודשי השנה נקבע כאן ב"בוקר" של השנה, באביב.

שני לוחות יש לעם ישראל: לוח הגלות, המשותף לו ולעולם כולו - תחילתו היא בערב: הערב של היום וה"ערב" של השנה. זהו סדרו של העולם. הלילה קודם ליום; החושך קודם לאור; הגלות קודמת לגאולה. אך יש גם לוח אחר. זהו לוח הגאולה שעליו נצטוונו ביציאת מצרים. לוח זה נקבע לאחר שחלף החושך של הגלות. הוא נקבע ב"בוקר": בחודש - לאחר המולד, ובשנה - בחודש האביב. "כי הנה הסתו עבר, הגשם חלף הלך לו... עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו".

הרבה אופטימיות גנוזה בלוח שנה כפול זה, שבו יודעים אנו שהלילה הוא המוביל אותנו אל היום ואל שחר הגאולה. אמנם מניין החודשים מחודש האביב, שהוא ראש השנה למלכי ישראל - נלקח מאתנו בזמן הגלות, ועדיין חוגגים אנו רק את ראש השנה של הסתיו.

אך גם אז נטלנו אנו את סמל הגאולה של החודש העברי, שהוא הסמל של עם ישראל: "וללבנה אמר שתתחדש עטרת תפארת לעמוסי בטן שהם עתידים להתחדש כמותה". מחזוריות זו של חושך ואור תמשיך ותוביל אותנו ואת העולם כולו בדרכנו אל הגאולה השלמה. "והיה אור הלבנה כאור החמה...". "והיה יום אחד, הוא ינדע לה", לא יום ולא לילה, והיה לעת ערב יהיה אור".

